

Investigating Khaled Naqshbandi's Ode in Praise of Imam Reza (P.B.U.H) and the Imam's Holy Shrine Using Layered Stylistics

Naser Gharekhkhan¹ | Mohammad Taheri²

1. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran (Corresponding Author): gharekhani@basu.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran: mtaheri@basu.ac.ir

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
May 18, 2023

In Revised Form:
June 18, 2023

Accepted:
June 22, 2023

Published Online:
November 5, 2024

Eulogies for the Ahl al-Bayt (PBUH), particularly in praise of Imam Reza (PBUH), have a long tradition in Persian literature, with prominent poets like Sanai Ghaznavi, Khaqani Shirvani, and Jami having produced notable works in this genre. One of the most renowned eulogies dedicated to Imam Reza (PBUH) is an ode composed by Khaled Naqshbandi Shahrzuri, a celebrated figure of 12th-century literature and mysticism, during his pilgrimage to Mashhad. This ode gained widespread acceptance from the time of its creation.

This study first presents a brief overview of the poet's life and works. Then, using a descriptive-analytical method based on the criteria of layered stylistics, the ode is analyzed across five layers: phonetic, lexical, syntactic, rhetorical, and ideological. By identifying prominent and frequent features, the study explains the stylistic distinctiveness and the connections between the text's form and content.

The findings suggest that the following elements play the most significant role in the ode's stylistic prominence: the prosodic meter in the phonetic layer; religious lexicon and combinations in the lexical layer; the passive voice in the syntactic layer; rhetorical questions in the rhetorical layer; and content based on fundamental religious concepts in the ideological layer.

Keywords

Imam Reza (PBUH), Eulogy, Khaled Naqshbandi, Layered Stylistics.

Cite this The Author (s): Gharekhkhan, N., Taheri, M. (2024). Layered Stylistics of Khaled Naqshbandi's Ode in Praise of Imam Reza (PBUH) and Description of the Holy Shrine of Razavi : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 12, Issue 3, Autumn 2024, Serial Number 47 – (63- 93)-

[DOI:10.22034/farzv.2023.397973.1873](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.397973.1873)

Introduction

Devotion and admiration for the exalted character of Imam Reza (PBUH) are not limited to his Shia followers. Among them, scholars and men of letters have bowed their heads in sincerity before his spiritual persona by composing poems and eulogies. As the radiant countenance of the eighth Imam (PBUH) inspires every person of taste to strive for creating valuable literary works, numerous poets have endeavored to present the virtues and merits of this divine figure. While depicting his physical and spiritual attributes in the form of poetry, they have also reflected the oppression and rightful claim of the Imam (PBUH) in their verses. Therefore, it can be concluded that composing panegyrics for Imam Reza (PBUH), besides expressing feelings of devotion and love for him, has also served as a means of defending his Imamate and guardianship.

Among these insightful and eloquent individuals is Khalid Shahrzuri, the master of the Naqshbandi Sufi order. While traveling to India to seek knowledge from Shah Abdullah Dehlawi, he was profoundly touched by the aura of Imam Reza's (PBUH) shrine in Mashhad. Inspired by this experience, he composed a magnificent ode in praise of the Imam's personality and holy shrine, seeking his blessings. This ode, considered one of the most beautiful panegyrics centered on Imam Reza (PBUH) and currently adorning his shrine, has been praised by connoisseurs but has not yet been examined from a stylistic perspective.

This article begins with a brief biography of Sheikh Khalid Naqshbandi and presents his ode, explaining the circumstances surrounding its composition. Subsequently, employing a descriptive-analytical approach within the framework of layered stylistics, we delve into the stylistic features of the poem across its five layers.

Khalid Naqshbandi was a prominent figure in the Naqshbandi Sufi order. He was born in 1193 AH in the town of Qara Dagh (present-day Sulaymaniyah, Iraq). He received his early education from his father, Ahmad ibn Hussain, and later traveled to Sulaymaniyah to continue his studies.

The year 1222 A.H marked a turning point in the spiritual life of this Sufi, who was deeply devoted to the Ahl al-Bayt. While en route to India, he had the opportunity to visit the holy shrine of Imam Reza (PBUH) in Mashhad. Deeply moved by the sacred aura of Imam, he composed a remarkably beautiful and valuable ode, the stylistic features of which constitute the primary focus of this study. This panegyric, composed in the form of a relatively long qasida, embodies profound mystical concepts such as seeking intercession from the Infallible Imams (PBUT). It is particularly noteworthy because its author was a renowned Sunni scholar. Khalid Naqshbandi's eulogistic qasida, addressed to the holy presence

of Imam Reza (PBUH), possesses numerous aesthetic merits that place it among the finest examples of religious poetry.

Numerous pieces of evidence indicate that, according to the criteria and characteristics of traditional stylistics, Khaled Naqshbandi is a poet of the Return period. His odes sometimes resemble the style of the Seljuk period and the Iraqi style, replete with literary devices, especially allusions. At other times, they lean towards the Khorasan style, characterized by simplicity and minimal use of literary devices and figures of speech. However, most of his imitations are from poets of the Iraqi style, and the themes of his poetry revolve mainly around the virtues of the Prophet of Islam (PBUH), love, and mysticism.

In layered stylistics, the relationship between form and content in a text is considered a significant topic. This approach emphasizes identifying the structure and meaning of different layers within a text, viewing a literary and artistic work as a systematic system. In this system, all elements are interconnected as layers. To better understand these connections, the analyst must identify the patterns and roles of each layer, providing an in-depth analysis of the text. The writer's art and skill are evident in each layer individually and in how they harmonize with the overall text and content. In this method, the obtained frequencies are accompanied by meaningful analysis, revealing the connections between elements, text, and context. Consequently, alongside a precise analysis of the work's aesthetics, its stylistic prominences also become apparent. With this introduction, to achieve the mentioned objectives, the style-forming factors in the studied ode are examined under five layers: phonetic, lexical, syntactic, rhetorical, and ideological.

The phonetic analysis of style considers the sound patterns and pronunciation style in spoken and written language. In the studied ode, the phonetic characterization is directly related to its prosodic meter. This meter is suitable for expressing mystical and spiritual concepts and aligns perfectly with the celestial atmosphere of the poet's mind, overwhelmed by awe and wonder upon witnessing the shrine of Imam Reza (PBUH). Another advantage of this poem at this layer is the elevation of the tone in the opening verse through the use of rhetorical questions.

In Khaled Naqshbandi's poetry, numerous marked words appear with a frequency characteristic of the "Ayini" style (religious poetry). Furthermore, the poet utilizes concrete and tangible words to convey abstract concepts. These words, related to pilgrimage, the epithet "Shams al-Shumus" (Sun of Suns), and the Infallible Imams (PBUH), contribute to the stylistic identity of the studied ode.

One of the most significant criteria in literary aesthetics is the creative power and ingenuity of poets in crafting words and novel combinations. The poet's

utilization of fresh combinations elevates the poem, distinguishing it from others and fostering stylistic distinctiveness. In the studied ode, one can observe novel combinations such as “Nubavah-ye Hadiqa” (literally, “the newborn of the garden”) instead of “fruit and result”; “Khwabgah” (literally, “sleeping quarters”) instead of “tomb”; and “zahr dadeh” (literally, “given poison”) instead of “poisoned.”

Syntactic structures reflect the writer's perspective and mindset. By examining syntactic variables, one can gain considerable insight into the creator's mental characteristics. The use of compound sentences, which creates a form of rhetorical amplification, stems from the poet's descriptive mindset. In the second half of the ode, leading up to the “Takhallus” (pen name verse), we encounter fourteen verses with suspended meaning (Moqof-ol-Ma'ani), forming a single, lengthy sentence. Within this structure, the poet beautifully describes the attributes of the fourteen Infallibles (PBUH) in each verse. The tense of the ode's verses is entirely in the present, signifying the poet's heartfelt closeness and mental conviction in the expressed themes.

At the rhetorical layer, the employment of figures of speech such as metaphorical attribution (personification), conscious ignorance (Tajahul-i A'rif), simile, metaphor, and allusion serves to express the poet's awe in the presence of the holy shrine of Imam Reza (PBUH) and reveals his religious and devotional mindset.

In each examined layer, stylistic prominence and distinctiveness contribute to elucidating the poem's ideological layer. Khaled Naqshbandi utilizes the full capacity of Persian language and literary devices to emphasize his religious beliefs and convictions.

The findings of this analysis indicate that, both quantitatively and qualitatively, the lexical layer plays a more significant role in stylistic distinctiveness than other layers. By meticulously selecting epithets and descriptions related to Imam Reza (PBUH), alongside artful allusions to the attributes of other Infallible Imams (PBUH), the poet expresses emotions and sentiments indicative of love for the Ahl al-Bayt (PBUH) while elucidating a worldview founded upon the universal guardianship of the Infallible Imams (PBUH).

سبک‌شناسی لایه‌ای قصیده خالد نقشبندی در مدح ثامن الائمه (علیه السلام)

و وصف حرم مطهر رضوی

ناصر قره خانی^۱ محمد طاهری^۲

gharekhani@basu.ac.ir

mtaheri@basu.ac.ir

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول):

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	مدیحه‌سرایی برای اهل بیت (علیهم السلام) به‌خصوص ستایش حضرت ثامن الحجج (علیه السلام) پیشینه‌ای بس طولانی در تاریخ ادبیات فارسی دارد و شاعران بزرگی چون سنایی غزنوی، خاقانی شروانی و جامی در این زمینه آثار شاخصی دارند. یکی از مشهورترین مدایح سروده شده خطاب به پیشگاه ثامن الائمه (علیه السلام) قصیده‌ای است که خالد نقشبندی شهرزوری از مشاهیر ادب و عرفان سده دوازدهم هجری، هنگام زیارت مشهد مقدس سروده است و از همان بدو سرایش، قبول عام یافت. در این پژوهش، نخست شرح مختصری از احوال و آثار شاعر ارائه داده‌ایم. سپس به روش توصیفی تحلیلی، بر اساس معیارهای سبک‌شناسی لایه‌ای، قصیده مد نظر را ذیل لایه‌های پنج‌گانه آوایی، واژگانی، نحوی، بلاغی و ایدئولوژیک مورد واکاوی قرار داده و با تعیین ویژگی‌های برجسته و پربسامد، تشخص سبکی و پیوندهای صوری متن با محتوای آن توضیح داده‌ایم. بر این اساس، در لایه آوایی، وزن عروضی؛ در لایه واژگانی، لغات و ترکیبات مذهبی؛ در لایه نحوی، صدای نحوی منفعل؛ در لایه بلاغی، آرایه استفهام انکاری و در لایه ایدئولوژیک، درون‌مایه مبتنی بر مفاهیم بنیادین مذهبی، بیشترین نقش را در تشخص و برجستگی سبکی این قصیده ایفا کرده‌اند.
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	امام رضا (علیه السلام)، مدیحه‌سرایی، خالد، نقشبندی، سبک‌شناسی لایه‌ای.

استاد: قره خانی، ناصر؛ طاهری، محمد: (۱۴۰۳). سبک‌شناسی لایه‌ای قصیده خالد نقشبندی در مدح ثامن الائمه (علیه السلام) و وصف حرم مطهر رضوی: فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۳، پاییز، شماره پیاپی ۴۷ - (۶۳-۹۳).

[DOI:10.22034/farzv.2023.397973.1873](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.397973.1873)

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

ارادات و شیفتگی به شخصیت والای حضرت امام رضا (علیه السلام)، صرفاً منحصر به شیعیان آن حضرت نیست. در اطراف و اکناف سرزمین‌های اسلامی، صاحب‌دلان فرقه‌های مختلف به امام هشتم (علیه السلام) عشق ورزیده و از دیر باز از اقصی نقاط جهان به زیارت بارگاهش شتافته‌اند. در این میان، اهل فضل و ادب با سرودن اشعار و مدایح، سر اخلاص در برابر شخصیت معنوی امام فرود آورده‌اند. از جمله این عرفای دل آگاه و سخنور، خالد شهرزوری مرشد طریقه نقشبندیه است که در مسیر حرکت به سمت هند، به منظور کسب معرفت از محضر شاه عبدالله دهلوی، در مشهد مقدس تحت تاثیر پرتو ولایت رضوی (علیه السلام) قرار گرفت و در وصف شخصیت و بارگاه امام هشتم (علیه السلام) قصیده‌ای غرا سرود و همت خواست. این قصیده که به حق یکی از زیباترین مدحیه‌ها با محوریت ثامن الائمه (علیه السلام) و هم‌اکنون زینت‌بخش حرم رضوی است، با وجود تحسین اهل نظر تاکنون با رویکرد سبک‌شناسی مورد مذاقه قرار نگرفته است. تجزیه و تحلیل این شاهکار ادبی از دیدگاه سبک‌شناسی لایه‌ای که یکی از روش‌های سخن‌سنجی دقیق معاصر محسوب می‌شود، امکان تبیین جوانب مختلف زیبایی‌شناسی آن را فراهم می‌آورد.

در این مقاله، نخست با بیان شرح حال مختصری از شیخ خالد شهرزوری نقشبندی و درج قصیده او، چگونگی سرایش این مدحیه را بیان می‌کنیم؛ سپس در چهارچوب سبک‌شناسی لایه‌ای، به روش توصیفی تحلیلی، مختصات سبکی آن را در لایه‌های پنج‌گانه به بحث خواهیم نشست. بررسی آثار ادبی در چهارچوب سبک‌شناسی لایه‌ای، تحلیل دقیقی را درباره آثار ادبی ارائه می‌کند و به منتقدان اجازه می‌دهد تا لایه‌های معنایی زیادی را که در زبان و فرم یافت می‌شود، واکاوی کنند. در این روش، منتقدان می‌توانند با بررسی دقیق جزئیات متن، از زوایای متفاوت و گوناگون، مفاهیم زیبایی‌شناسانه عمیق‌تری را کشف کنند. هدف تحلیل سبک‌شناسی لایه‌ای در نقد ادبی، کشف لایه‌های چندگانه معنا در یک متن و کشف ایده‌ها و مضامین پیچیده‌ای است که زیربنای اثر را تشکیل می‌دهد. تحلیل سبک لایه‌ای به‌طور خاص بر زبان و سبک متن تمرکز می‌کند و به دنبال لایه‌های معناداری متعددی است که می‌توان از طریق بررسی دقیق زبان و فرم آن را کشف کرد.

۱-۱. ضرورت، هدف و پرسش‌های تحقیق

تحلیل ظرایف و جاذبه‌های هنری شاهکارهای ادبی با محوریت اهل بیت (علیهم السلام)، معمولاً تحت الشعاع درون‌مایه مذهبی و معنوی آن‌ها قرار می‌گیرد و این‌گونه آثار کمتر در معرض نقد و تحلیل

واقع می‌شود؛ لذا ضرورت دارد از زوایای دیگر مانند زبان‌شناسی و سبک‌شناسی هم به محسنات آن‌ها پرداخته شود. با درک این ضرورت، هدف از این پژوهش که به شیوه توصیفی تحلیلی ارائه خواهد شد، تحلیل مولفه‌های زیبایی‌شناسی یکی از آثار ادبی شاخص در عرصه ادبیات رضوی از طریق سبک‌شناسی لایه‌ای و یافتن پاسخ‌هایی مناسب برای پرسش‌های زیر است:

۱. پربسامدترین شاخصه‌های سبکی در هر یک از لایه‌های پنج‌گانه قصیده خالد نقشبندی، کدام است؟

۲. برجستگی‌های سبکی قصیده مورد بحث بیشتر در کدام لایه سبکی مشاهده می‌شود؟

۲-۱. پیشینه تحقیق

قصیده مورد بررسی در این پژوهش، نخستین بار در مجله ادبی اخگر به چاپ رسیده است (نقشبندی کردستانی (۱۳۲۸). دو دهه بعد، مدرسی چاردهی (۱۳۴۷) با انتشار آن در نشریه آستان قدس، به اهمیت و جایگاه این اثر در میان تحمیدیه‌های مربوط به حضرت امام رضا (علیه السلام) اشاره کرد. معتمدی (۱۳۶۸) در تحقیقی مفصل که راجع به احوال و آثار شاعر انجام داده است، این قصیده را در زمره اشعار برگزیده خود از دیوان وی درج کرده است.

در باب تحلیل زیبایی‌شناختی و سبک‌شناسانه آثار خالد نقشبندی تاکنون سه اثر از نسرین چیره منتشر شده است. در مقاله نخست، چیره (۱۳۹۳) سبک و موسیقی اشعار دیوان وی را در چهارچوب سبک‌شناسی سنتی در سه سطح زبانی، ادبی و محتوایی تحلیل و با توجه به شواهد متعددی که ارائه کرده، نشان داده است که سبک شعر خالد نقشبندی دارای مشخصه‌های شیوه معمول عصر شاعر، یعنی مکتب بازگشت ادبی است. در این مقاله، تنها اشاره‌ای کوتاه به قصیده مدحیه شاعر شده و به استناد آن بر عشق و ارادت این صوفی اهل تسنن به اهل بیت (علیهم السلام) تأکید شده است (همان: ۱۳۵). در مقاله دوم چیره (۱۳۹۳)، کهن‌الگوی آنیما به‌طور خاص و در مقاله سوم چیره (۱۳۹۹)، نقش عموم کهن‌الگوها در زیبایی‌شناسی غزلیات شاعر را شرح داده است.

مکتوبات خالد نقشبندی نیز موضوع دو پژوهش بوده است؛ در پژوهش نخست (امجدی و طلوعی آذر، ۱۴۰۰) محققان به تأثیر اشعار سعدی بر این مکتوبات اشاره کرده و در پژوهش دوم (همان، ۱۴۰۲) به نقش این مکتوبات در گسترش زبان فارسی در خارج از ایران پرداخته‌اند.

در این پژوهش برای نخستین بار، به‌منظور تحلیل یکی از آثار فاخر شعر آیینی، از راهبرد سبک‌شناسی لایه‌ای استفاده شده است. این نکته از دو جهت اهمیت دارد: نخست، تبیین

علمی نحوه انعکاس جذبات معنوی حضرت ثامن الائمه (علیه السلام) که با درنوردیدن مرزهای جغرافیایی و مذهبی، در قالب یک قصیده فاخر سروده یکی از شیفتگان سنی مذهب آن حضرت، در کردستان عراق به منصفه ظهور رسیده است و دوم؛ تاکید بر ظرفیت‌های سبک‌شناسی لایه‌ای در تبیین دقیق جزئیات زیبایی‌شناسی یکی از برترین اشعار آیینی در حوزه فرهنگ رضوی.

۲. احوال و آثار خالد نقشبندی

مولانا ضیاء‌الدین ابوالبهاء خالد شهروزی، معروف به خالد نقشبندی از بزرگان طریقه نقشبندی است که در سال ۱۱۹۳ ق. در قصبه قره داغ (سلیمانیه عراق) چشم به جهان گشود. وی تحصیلات اولیه را نزد پدرش احمد بن حسین آموخت و سپس برای ادامه تحصیل راهی سلیمانیه شد. از جمله استادان او در آن دیار، سید عبدالکریم برزنجی، ملا ابراهیم بیاره‌ای، ملا جلال‌الدین خورمانی و شیخ محمد قسیم سنه‌ای بوده‌اند (معمدی، ۱۳۶۸: ۲۱). خالد سپس به ادامه تحصیل در بغداد پرداخت و چنان در فراگیری درس تلاش و نبوغ از خود نشان داد که نزد استادان مقبولیت تام یافت و پس از درگذشت استادش شیخ عبدالکریم برزنجی در ۱۲۱۳ ق. عهده‌دار تدریس مباحث عقلی و نقلی در سلیمانیه شد و بیش از پیش راه طاعت و زهد و قناعت را ادامه داد و به تدریج محبوب قلوب عامه مردم و به‌ویژه شیفتگان حکمت و عرفان شد. این عارف وارسته در سال ۱۲۲۰ ق. به قصد زیارت خانه خدا عازم سفر حج از طریق موصل و شام شد و در دمشق از دو تن از عرفای نامدار آن دیار؛ یعنی شیخ محمد کُزبُری و شیخ مصطفی کردی اجازه روایت حدیث و ارشاد در طریقت را دریافت کرد (فضیح افندی، ۱۲۹۲: ۲۸-۲۹). سال ۱۲۲۲ ق. نقطه عطفی در حیات معنوی این صوفی دل‌بسته اهل بیت است؛ چراکه در مسیر حرکت به سمت هند به‌منظور ملاقات با یکی از پیران طریقت نقشبندی به نام شاه عبدالله غلامعلی دهلوی، به زیارت مشهد مقدس توفیق یافت و تحت تاثیر بارقه قدسی حضرت شمس‌الشموس (علیه السلام)، قصیده‌ای بس ارزشمند و زیبا سرود که شرح ویژگی‌های سبکی آن، محور اصلی این پژوهش است. این مدحیه که در قالب قصیده‌ای نسبتاً طولانی سروده شده، متضمن معارف والایی همچون توسل و طلب شفاعت از حضرات معصومین (علیهم السلام) است که در نوع خود، به‌ویژه از این جهت که شاعر آن از علمای به نام اهل سنت است، درخور توجه و عنایت خاص است.

خالد نقشبندی پس از تشریف به آستان قدس رضوی عازم دهلی شد و از شاه عبدالله دهلوی اجازه تبلیغ گرفت (معمدی، ۱۳۶۸: ۳۴). اقامت وی در دیار هندوستان یک سال به طول انجامید و پس آن به موطن خویش، سلیمانیه باز گشت. مولانا خالد به دلیل مشکلاتی که بعضی از رقیبان

و دشمنانش در عراق برای وی به وجود آوردند، سال ۱۲۳۸ ق. به همراه خانواده و گروهی از یارانش به ناچار از سلیمانیه هجرت کرد و در دمشق ساکن شد. سرانجام، این پیر طریقت در ۱۲۴۲ ق. در دمشق چشم از جهان فرو بست و در تل النور جبل قاسیون به خاک سپرده شد (همان: ۴۷).

برخی از مهم‌ترین آثار او عبارت است از: ۱- تعلیقاتی مدون بر حاشیه «خیالی» در شرح عقاید نسفی و حاشیه عبدالکریم خیالی در علم کلام، ۲- شرحی بر «اطباق الذهب» جارالله زمخشری به فارسی، ۳- حاشیه‌ای بر «النهایه» رملی در فقه شافعی، ۴- شرحی بر عقاید عضدیه در علم کلام، ۵- دیوان شعر به سه زبان کردی و فارسی و عربی.

خالد نقشبندی شاعری چیره‌دست و زبان‌آور بوده و دیوان اشعارش حاوی قصاید و غزلیات عرفانی و مذهبی است. در باب ذوق و قریحه شاعری وی آورده‌اند که: «مولانا خالد دارای طبعی روان و قریحه و ذوقی خداداد بود و به سه زبان کردی، فارسی و عربی در نهایت انسجام و سلاست و استنادی، شعر می‌گفته است. برای مولانا که کمتر با فارسی زبانان برخورد و تماس داشته و در منطقه‌ای می‌زیسته که گفت‌وگو و نگارش به کردی یا عربی انجام می‌گرفته، سرودن اشعار فارسی آن هم با آن همه فصاحت و روانی و خلوص هرگونه تعقیدی، امر ساده‌ای نیست و شاید به کرامت بیشتر شبیه باشد. مولانا پس از مراجعت از هندوستان، مجالی برای شعر گفتن نداشته و آنچه از آثار منظوم او بر جای مانده، سروده‌ای است که هنوز شروع به ارشاد نکرده است» (بابامردوخ روحانی، ۱۳۹۱: ۳۰۹).

۲-۱. قصیده مدحیه خالد نقشبندی

از دیرباز در تاریخ ادب فارسی مدیحه سرایی برای حضرت ثامن الحجج (علیه السلام) به‌عنوان یکی از شاخه‌های مهم شعر آیینی همواره مورد توجه فراوان شاعران و سخنوران بوده است. از جمله شاعران نامدار ادب فارسی که تصویر و شخصیت امام رضا (علیه السلام) را در اشعار خود منعکس و ایشان را مدح کرده‌اند، باید از سنایی و خاقانی و جامی یاد کرد و در بین متأخرین نیز می‌توان از مشاهیری چون علامه فروزانفر و ملک الشعراء بهار نام برد.

در ادب فارسی، این حکیم سنایی غزنوی است که دیوان اشعارش مزین به قدیمی‌ترین قصیده در مدح علی ابن موسی الرضا (علیه السلام) است و اگر پیش از وی شاعری در مقام مدح ایشان برآمده باشد، متأسفانه اثری از آن باقی نمانده است. دو بیت نخست این قصیده نغز از این قرار است:

دین را حرمی است در خراسان   دشوار تو را به محشر آسان
از معجزه‌های شرع احمد   از حجت‌های دین یزدان

(سنایی، ۱۳۶۲: ۴۵۱)

از آنجا که سیمای نورانی امام هشتم علیه السلام هر صاحب ذوقی را به تلاش و تکاپو برای خلق آثار ارزنده ادبی وامی‌دارد، شاعران بسیاری سعی در ارائه فضایل و مناقب این شخصیت الهی داشته‌اند. آن‌ها ضمن بیان ویژگی‌های ظاهری و معنوی ایشان در قالب شعر، به نحوی مظلومیت و حقانیت امام علیه السلام را در اشعار خود منعکس کرده‌اند. بدین ترتیب می‌توان نتیجه گرفت که مدیحه‌سرایی برای حضرت ثامن الائمه علیه السلام، در کنار بیان احساسات و ارادت و عشق به آن حضرت، عهده دار دفاع از امامت و ولایت ایشان نیز بوده است.

همان‌گونه که در مقدمه ذکر شد، خالد نقشبندی در مسیر سفر به هندوستان توفیق زیارت مشهد مقدس را یافت و قصیده ذیل را خطاب به پیشگاه ملکوتی امام هشتم علیه السلام انشاد کرد:

این بارگاه کیست که از عرش برتر است؟   وز نور گنبدش همه عالم منور است
وز شرم شمس‌های زرش، کعبتین شمس   در تخته نرد چرخ چهارم، به ششدر است
وز انعکاس صورت گل آتشین او   بر سنگ جای لغزش پای سمندر است
نعمان خجل ز طرح اساس خورنقاش   کسری شکسته دل، پی طاق مکسر است
بهر نگاهبانی کفش مسافران   بر درگهش هزار چو خاقان و قیصر است
این بارگاه قافله سالار اولیاست   این خوابگاه نور دو چشم پیمبر است
این بارگاه حضرتی است که از شرق تا به غرب   وز قاف تا به قاف جهان سایه گستر است
این روضه رضاست که فرزند کاظم است   سیراب نوگلی ز گلستان جعفر است
سرو سهی زگلشن سلطان انبیاست   نوباوه حدیقه زهرا و حیدر است
مرغ خرد به کاخ کمالش نمی‌پرد   بر کعبه کی مجال عبور کبوتر است
تا همچو جان زمین، تن پاکش به بر گرفت   او را هزار فخر بر این چرخ اخضر است
بر اهل ظاهر آنچه ز اسرار باطن است   از گوشه ضمیر مصفاش مضر است
خورشید کسب نور کند از جمال او   آری جزا موافق احسان مقرر است
برگرد حاجیا به سوی مشهدش روان   کاینجا توقفی نه چو صد حج اکبر است
بی طی ظلمت آب خضر نوش بر درش   کاین دولتی است رشک روان سکندر است

بتوان شنید بوی محمد ز تربتش مشتق بلی دلیل به معنی مصدر است
 از موج فتنه خرد شدی کشتی زمین گرنه ورا ز سلسله آل لنگر است
 زوار بر حریم وی آهسته پا نهند کز خیل قدسیان همه فرشش ز شهپر است
 غلمان خلد کاکل خود دسته بسته‌اند پیوسته کارشان همه جاروب این در است
 شاها ستایش تو به عقل و زبان من کی می‌توان که وصف تو از عقل برتر است
 اوصاف چون تو پادشهی از من گدا صیقل زدن به آینه مهر انور است
 شاها به شاه مسند لولاک کز شرف بر تارک شهبان اولوالعزم، افسر است
 دیگر به حق آنکه بر اوراق روزگار بابی ز دفتر هنرش باب خیبر است
 دیگر به نور عصمت آن کس که نام او قفل زبان و حیرت عقل سخنور است
 آن‌گه به سوز سینه آن زهر داده‌ای کز ماتمش هنوز دو چشم جهان، تراست
 دیگر به خون ناحق سلطان کربلا کز وی کنار چرخ به خونابه احمر است
 دیگر به حق آنکه ز بحر مناقبش انشای بوفراس ز یک قطره کمتر است
 آن‌گه به روح اقدس باقر که قلب او مر مخزن جواهر اسرار را در است
 دیگر به نور باطن جعفر که سینه‌اش بحر لباب از دُر عرفان داور است
 آن‌گه به حق موسی کاظم که بعد از او بر زمره اعظم و اشراف سرور است
 دیگر به قرص طلعت تو کز اشعه‌اش شرمنده ماه چهارده و شمس خاور است
 دیگر به نیکی تقی و پاک‌ی نقی وان‌گه به عسکری که همه جسم گوهر است
 دیگر به عدل پادشهی کز سیاستش با بره شیر شرز به سی به ز مادر است
 بر «خالد» آر رحم که پیوسته همچو بید لرزان ز بیم زمزمه روز محشر است
 تو پادشاه دادگری، این گدای زار مغلوب دیو سرکش و نفس ستمگر است
 از لطف چون تو شاه، ستمدیده بنده‌ای از جور اگر خلاص شود و چه درخور است
 ناهلم و سزای نوازش نیام ولی ناهل و اهل، پیش کریمان برابر است

(معتمدی، ۱۳۶۸: ۲۷۷)

چنان‌که در بخش پیشینه پژوهش ذکر کردیم، شواهد متعدد حاکی از آن است که طبق معیارها و شاخصه‌های سبک‌شناسی سنتی، «خالد نقشبندی، شاعر دوره بازگشت است. قصاید او گاهی به شیوه قصاید دوره سلجوقی و سبک عراقی، پر از آرایه‌های ادبی و به خصوص تلمیح است و

گاه به شیوه سبک خراسانی بسیار ساده و با کمترین آرایه‌ها و صنایع همراه می‌شود؛ اما بیشتر تقلیدهای او از شاعران سبک عراقی است و مضامین شعر او بیشتر حول محور مناقب پیامبر اسلام ﷺ و عشق و عرفان می‌گردد (چیره، ۱۳۹۳: ۱۲۱).

۲-۲. بررسی قصیده مدحیه خالد نقشبندی با رویکرد سبک‌شناسی لایه‌ای

سبک‌شناسی در ادبیات، دانشی تلفیقی است که با علوم ادبی مختلفی مانند بلاغت و زبان‌شناسی در ارتباط است. در واقع، به کمک این علوم سبک یک متن، یعنی وحدت روبه‌ای که در متن از لحاظ لفظی و محتوایی حاکم است، تعیین و تبیین می‌شود. هدف از دانش سبک‌شناسی بررسی و تحلیل ویژگی‌های زبانی و ساختاری متون، به‌منظور درک بهتر و دقیق‌تر چگونگی خلق متون ادبی و نیز یافتن دلالت‌های فرامتنی است.

هدف از دانش سبک‌شناسی در ادبیات، بررسی شیوه‌های استفاده از زبان در آثار ادبی است. دانش سبک‌شناسی به وسیله تحلیل شیوه‌های استفاده از واژگان، ساختارهای دستوری، نحوه استفاده از روش‌های نگارشی و عناصر مختلف دیگر زبان، در نوشتارهای ادبی پیش می‌روند. هدف از این تحلیل، بررسی نحوه شکل‌گیری مفاهیم، پیام‌ها و اندیشه‌هایی است که در آثار ادبی به کار رفته‌اند. یکی از اصلی‌ترین اهداف دانش سبک‌شناسی، شناسایی و تحلیل سبک شاعر یا نویسنده در آثار ادبی است. منظور از سبک، همه شیوه‌های زبانی و روایی است که در آفرینش‌های ادبی به کار می‌رود. شیوه‌هایی که برخی به‌طور عام بین همه ادیبان متداول و سبک رایج عصر است و برخی دیگر خاص صاحب اثر است و تشخیص و برجستگی فردی ایجاد می‌کند.

از دیگر اهداف دانش سبک‌شناسی، بررسی مفاهیم و معانی آثار ادبی از طریق شناسایی الگوهای زبانی و سبکی است که در این آثار به کار رفته‌اند. به این صورت که از طریق بررسی سبک و زبان آثار ادبی، می‌توان مفاهیم و معانی پنهان و نهفته در آن‌ها را شناسایی کرد. با این حال، هدف دانش سبک‌شناسی در ادبیات، محدود به شناسایی سبک نویسنده و تحلیل مفاهیم و معانی آثار ادبی نمی‌شود. دانش سبک‌شناسی به‌عنوان یک روش تحلیلی، می‌تواند به بررسی مسائل مختلف در زمینه‌های مختلف ادبی، مانند تحلیل‌های تاریخی، مقایسه آثار ادبی، بررسی تأثیرات فرهنگ و جامعه بر آثار ادبی و بررسی تأثیرات آثار ادبی بر جامعه و فرهنگ کمک کند.

برای درک بهتر دانش سبک‌شناسی باید با مفاهیمی خاص، از جمله عدول از هنجار، سطح زبانی و سطح ادبی و سطح محتوایی آثار ادبی آشنایی کامل داشت (شمیسا، ۱۴۰۱: ۱۷). در تحلیل سبک‌شناسانه متن که به معنای بررسی و تحلیل عناصر سبکی موجود در آن است، تمرکز بر

عناصر برجسته‌ساز لفظی و معنایی است که ارتباط مستقیم با نوع‌گزینش شاعر و نویسنده از ظرفیت‌های زبانی دارد.

یکی از رویکردهای نوین در دانش سبک‌شناسی، سبک‌شناسی لایه‌ای است که با استفاده از الگوهای زبان‌شناسی اولین بار در کتاب سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها (۱۳۹۱) اثر محمود فتوحی رودمعجنی معرفی و به‌کار برده شد. این روش تحلیل، ترکیبی از شیوه‌های سنتی و نوین برای تجزیه و تحلیل متون ادبی است که در آن به سطوح هنری و فکری اثر و گزینش فرم‌ها و قالب‌های ادبی هم توجه می‌شود. در این رویکرد تحلیل یک متن ادبی در سطوح یا لایه‌های چندگانه انجام می‌شود (فتوحی رودمعجنی، ۱۳۹۱: ۲۸). در این راهبرد، تحلیل متن با مطالعه ویژگی‌های سطحی متن، مانند چند و چون استفاده از عناصر آوایی و واژگان آغاز شده و سپس معطوف به سطوح عمیق‌تر همچون ساختار دستوری و نحوی متن و همچنین استفاده از زبان مجازی و ابزارهای بلاغی می‌گردد و در نهایت، محتوای ادبی و فرهنگی متن، مورد بررسی قرار می‌گیرد. هدف سبک‌شناسی ادبی با استفاده از رویکرد لایه‌ای، ارائه تحلیلی دقیق و دقیق از متون ادبی و کشف معانی و مضامین پیچیده‌ای است که از تعامل ویژگی‌های زبانی و سبکی پدید می‌آیند.

رویکرد لایه‌ای بر پیوستگی سطوح مختلف تحلیل تأکید می‌کند. به‌عنوان مثال، استفاده از استعاره و تصویرسازی در یک متن با ساختار دستوری و نحوی متن و همچنین به‌بافت ادبی و فرهنگی گسترده‌تر آن ارتباط تنگاتنگی دارد. با بررسی این سطوح مختلف به شیوه‌ای یکپارچه، سبک‌شناسی ادبی می‌تواند درک جامع‌تری از یک متن و اهمیت آن ارائه دهد.

در سبک‌شناسی لایه‌ای، ارتباط صورت با محتوا در متن به‌عنوان یکی از مباحث مهم به‌شمار می‌آید. در این رویکرد، به‌شناسایی ساخت و معنای لایه‌های مختلف در متن تأکید شده و یک اثر هنری و ادبی به صورت سیستمی نظام‌مند در نظر گرفته می‌شود. در این سیستم، تمام عناصر به صورت لایه‌هایی با یکدیگر در ارتباط هستند و برای درک بهتر این ارتباطات، تحلیلگر باید به شناسایی الگوها و نقش هر لایه بپردازد و تحلیلی ژرف از متن ارائه دهد. هنر و مهارت نویسنده در هر لایه به صورت مجزا و نوع تناسب آن با متن و محتوا مشخص می‌شود و در این روش، بسامدهای به دست آمده با تحلیل معناداری همراه است و ارتباط بین عناصر، متن و بافت مشخص می‌شود. بدین ترتیب، درکنار تحلیل دقیق زیبایی‌شناسی اثر، برجستگی‌های سبکی آن نیز آشکار می‌شود. با این مقدمات، جبرای نیل به اهداف یاد شده، عوامل سبک‌ساز در قصیده مد نظر را ذیل پنج لایه آوایی، واژگانی، نحوی، بلاغی و ایدئولوژیک واکاوی خواهیم کرد.

۲-۲-۱. لایه آوایی

تحلیل آوایی سبک به الگوهای صوتی و شیوه تلفظ در زبان گفتار و نوشتار نظر دارد و در پی پاسخ به این پرسش است که مشخص کند کاربرد خاص الگوهای آوایی زبان تا چه اندازه می‌تواند گفتار یک شخص را برجسته و نقش و ارزش زیبایی‌شناسی و تاثیر سخن را بیشتر کند (همان: ۲۴۸). لایه آوایی به بررسی میزان هماهنگی و ارتباط بین وزن و آهنگ حروف با مفهوم منعکس شده در کلام می‌پردازد. تحلیل این لایه از زبان چنان اهمیتی دارد که برخی نظریه‌پردازان حوزه شعر معتقدند وظیفه خاص شعر نه انتقال وزن و آوا که انتقال معنی یا تجربه از طریق آواها است (لارنس، ۱۳۷۶: ۹۷).

بنا به پژوهش‌های صورت گرفته «از میان انواع عوامل موسیقی‌ساز در شعر، موسیقی بیرونی؛ یعنی وزن عروضی بیشترین تنوع و جلوه را در اشعار مولانا خالد دارد» (چیره، ۱۳۹۳: ۱۴۱). به همین سیاق، در قصیده مورد بررسی ما نیز تشخیص آوایی مستقیم به وزن عروضی آن یعنی مفعول فاعلات مفاعیل فاعلان (بحر مضارع مئمن آخر مکفوف مقصور) برمی‌گردد. این بحر که به اصطلاح جزو بحور جویباری است، قابلیت ارائه مفاهیم عرفانی و معنوی را دارد و کاملاً با حال و هوای ملکوتی ذهنیت شاعر که با مشاهده بارگاه امام هشتم (علیه السلام) دچار انفعال و شگفتی شده، متناسب است. ویژگی آشکار بحر مضارع، ملایم بودن آن است که نغمه‌ای نرم و لطیف را تداعی می‌کند و این امر، حاصل بهره‌گیری بیشتر از هجاهای بلند (هشت مورد) در مقابل هجاهای کوتاه (شش مورد) است. به‌ویژه آنکه در هجای آخر مصراع، شاعر به جای استفاده از رکن محذوف (فاعِلن) از رکن مقصور (فاعلان) بهره گرفته که موجب امتداد آوا شده و بر لحن شعر که سرشار از حس استعجاب است، می‌افزاید.

نکته مهم دیگر در تشخیص آوایی مصراع آغازین این قصیده، بهره‌گیری شاعر از آرایه تجاهل العارف در قالب پرسش بلاغی است. این آرایه را در بخش مربوط به لایه بلاغی توضیح خواهیم داد. اما آنچه به بحث فعلی ما یعنی سطح آوایی مربوط است، این است که شروع قصیده با پرسش بلاغی: «این بارگاه کیست که از عرش برتر است؟»، آهنگ گفتار را استعلا بخشیده است.

پرسش‌های بلاغی دارای معانی ثانوی از قبیل تأسّف، تعجب، عجز، سرزنش، تحقیر، استبعاد، تجاهل، استهزا، عبرت، ترغیب، نفی و انکار، کثرت، تقریر و... هستند که در اصطلاح بلاغت، آن‌ها را «استفهام مجازی، استفهام تولیدی و یا سؤالات بلاغی» می‌نامند (رجایی، ۱۳۷۹: ۱۴۲). مقاصد ثانوی در سؤال‌های بلاغی بیانگر آن است که متکلم، با این شیوه بهتر می‌تواند پیام

خود را به مخاطب القا کند. زیبایی پرشش بلاغی، وابسته به سایر وجوه ادبی از قبیل صور خیال و دیگر عوامل زیبایی مانند حسن تعلیل، جناس و جز آن‌هاست (وحیدیان کامیار، ۱۳۹۵: ۱۵۶) و « اصولاً استفهام بلاغی انتقال پیام به طرز غیر مستقیم و مؤثرتر است » (شمیسا، ۱۴۰۱: ۱۴۵). گفتنی است که بسیاری از غزلیات و قصاید مشهور فارسی که از عالی‌ترین نمونه‌های ادب فارسی به‌شمار می‌روند، به همین سبک و سیاق در بحر مضارع و با پرشش بلاغی آغاز می‌شوند. از جمله، غزل آشنای خواجه شیراز به مطلع:

باغ مرا چه حاجت سرو و صنوبر است؟ شمشاد خانه‌پرور ما از که کمتر است؟
(حافظ، ۱۳۲۰: ۲۸)

و نیز مرثیه‌بی‌مانند محتشم کاشانی در رثای سالار شهیدان (علیه السلام):

باز این چه شورش است که در خلق عالم است؟ باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است؟
(محتشم کاشانی، ۱۳۴۴: ۲۸۰)

۲-۲-۲. لایه واژگانی

واژگانی که شاعران و نویسندگان صاحب سبک در آثار خود به کار می‌برند، عامل مهمی در تشخیص سبکی آن‌هاست؛ به دیگر سخن، هر نویسنده دارای شیوه خاصی از استفاده از واژگان است که سبک او را از سایر نویسندگان متمایز می‌کند. استفاده از واژگان خاص و منحصر به فرد حاکی از آن است که خالق اثر در انتخاب واژگان دقت می‌کند و کلماتی به کار می‌برد که معنا، تأثیر و جذابیت بیشتری دارند. علاوه بر این، تنوع و تناسب واژگان نیز می‌تواند نشان‌دهنده سبک صاحب اثر باشد. برخی نویسندگان و شاعران ممکن است از واژگان زیادی در آثار خود استفاده و بیشترین تنوع را ایجاد کنند، در حالی که دیگران ممکن است از واژگان محدودتر و با تکرار بیشتری استفاده کنند تا تأکیدی ویژه بر مفهوم یا احساس خاصی داشته باشند.

از آنجا که شکل‌دهی محتوای اثر ادبی و ارائه آن در شکلی معین برای تأثیرگذاری ژرف در ذهن مخاطب به وسیله واژگان زبان صورت می‌گیرد (ثمره، ۱۳۸۶: ۲۲)، گزینش واژه در خلق اثر ادبی یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های تعیین سبک (به‌ویژه سبک شخصی) است. شاعر و نویسنده با گزینش واژگان خاص که گاه آگاهانه و گاه ناخودآگاه صورت می‌گیرد؛ توانایی، خلاقیت، سلیقه و علاقه خود را به نمایش می‌گذارد و بدین‌گونه سبک شخصی خویش را خلق می‌کند و از آنجا که

نویسندگان مختلف برای بیان یک معنای واحد تعبیر متفاوت دارند و از واژه‌ها و عبارات گوناگون استفاده می‌کنند، سبک‌های گوناگون و گاه منحصر به فرد به وجود می‌آید. سبک شخصی، ساختار واژگانی و زبانی مؤلف را در نگارش متون ادبی تعیین می‌کند و به همین دلیل، بررسی و تحلیل لایه واژگانی سبک، روشنگر اندیشه‌ها و جهان‌بینی مولف است (فتوحی رودم‌معجنی، ۱۳۹۰: ۲۱۹)

۲-۳. واژگان نشان‌دار

در بررسی سبک‌شناسانه، واژه‌گزینی خالق اثر، اهمیت زیادی دارد و از معیارهای مهم تعیین سبک محسوب می‌شود؛ زیرا برخی از واژگان به‌طور مستقیم در انعکاس ذهنیت و نگرش نویسنده مدخلیت دارند و حاوی معانی ثانوی و ارزش‌گذارانه هستند و برخی از لحاظ معنایی تشخیصی ندارند و خنثی محسوب می‌شوند؛ یعنی خالی از معانی ضمنی و مفاهیم و ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی‌اند. با این دیدگاه، زبان‌شناسان واژه‌های خاص حاوی معانی ضمنی را واژگان «نشان‌دار» و سایر لغات را «بی‌نشان» نام‌گذاری کرده‌اند (فتوحی، ۱۳۹۱: ۲۶۲)؛ بنابراین واژگان نشان‌دار، لغات ویژه‌ای هستند که به مفاهیم، باورها و تصاویر خاصی اشاره می‌کنند و بسامد آن‌ها تعیین‌کننده سبک اثر و صاحب اثر است؛ چنان‌که استفاده از واژگان رزمی چون تیغ و کویال وزره و برگستوان، شاخصه سبک حماسی و لغاتی چون پیر، خانقاه، مرید و خرقة، شاخصه شعر عرفانی است. وجود معانی ضمنی و تداعی‌های مثبت و منفی در واژگان نشان‌دار موجب می‌شود که این واژه‌ها در بردارنده دیدگاه و نگرش مشخص و تلقی ایدئولوژیک باشند و در تحلیل سبکی، کانون توجه قرار گیرند.

در شعر خالد نقشبندی، به اقتضای فضای آیینی و مذهبی آن، واژگان نشان‌دار متعددی وجود دارد که بسامد آن‌ها از شاخصه‌های سبک آیینی است. همچنین در برخی موارد شاعر از واژگان عینی و ملموس برای بیان مفاهیم انتزاعی بهره برده است. واژگان نشان‌دار این قصیده را می‌توان ذیل چند عنوان دسته‌بندی کرد:

۲-۳-۱. واژگان مربوط به زیارت

در بخش نخست قصیده، ذهن و زبان شاعر متوجه حرم مطهر و متعلقات آن است. از این رو، واژگان مربوط به حال و هوای زیارت بر زبانش جاری شده و در جای جای کلامش نقش می‌بندد. واژگانی چون «بارگاه»، «حرم»، «کبوتر»، «روضه»، «گنبد»، «نگاهبانی کفش»، «مشهد»، «زار»،

«حریم»، «فرش»، «آیین»، «جاروب»، و «مفرش». شاعر با مضمون‌سازی عاطفی از این سلسله کلمات، خواننده را با خود در زیارت همراه می‌کند و در مشاهده حرم شریک می‌سازد. علاوه بر این، اکثر این واژگان که عینی و محسوس‌اند، بیانگر معانی ثانوی انتزاعی نیز هستند؛ چنان‌که واژه «کیوتر» به‌روشنی تداعی‌کننده مفهوم انتزاعی «معصومیت» و واژه «حرم» القاکننده مفاهیمی چون «امنیت» و «تقدس» است.

۲-۳-۲. واژگان مربوط به لقب «شمس الشموس»

چنان‌که می‌دانیم یکی از القاب حضرت امام رضا «شمس الشموس» است. امامان معصوم، دارای القاب زیادی هستند که بیشتر آن‌ها در روایات ذکر شده‌اند؛ ولی برای برخی دیگر ریشه روایی وجود ندارد و در میان عموم مردم به عللی دیگر مشهور و شناخته شده‌اند. درباره حضرت امام رضا (علیه‌السلام)، عنوان شمس الشموس در منابع ادعیه و زیارات آمده است؛ چراکه وجود مقدس امام از نظر الهی و دینی، خورشید دین و معارف دینی است و او با راهنمایی و روشنگری خود همچون خورشید، مردم را به سمت حقیقت و سعادت ابدی هدایت می‌کند. این حقیقت درباره همه ائمه معصومین (علیهم‌السلام) صادق است؛ چنان‌که در احادیث نیز به وجود مقدس رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، به‌عنوان «شمس» اشاره شده است (ابن شهر آشوب، ۱۹۵۶: ۲۸۳).

کاربرد لقب «شمس الشموس» برای وجود مبارک معصوم هشتم (علیه‌السلام) در آثار شاعران درگاه آن حضرت در دو سده اخیر، کمابیش رایج بوده است. صفای اصفهانی شاعر نامدار سده گذشته (۱۳۲۲-۱۲۶۹) می‌فرماید:

این همه عز و علا و رفعت و اجلال ذره من یافت ز آفتاب خراسان
حضرت شمس الشموس مرشد توحید مطلع و حد و ظهر و باطن قرآن
(صفای اصفهانی، ۱۳۳۷: ۱۰۳)

همچنین ملک الشعرای بهار ضمن قصیده‌ای در ستایش آن حضرت، چنین سروده است:

شمس الشموس شاه ولایت که کرده‌اند شمس و قمر ز خاک درش اکتساب‌ها
هشتم ولی بار خدا آنکه بر درش هفتم سپهر راست به عجز اقتراب‌ها
(بهار، ۱۳۸۷: ۳۳)

ظاهراً جغرافیای مشهد مقدس (خراسان) در خصوص تخصیص این لقب به وجود مبارک

امام رضا علیه السلام مدخلیتی تام دارد؛ چراکه از نظر لغوی، واژه «خراسان» به معنای «مشرق و مطلع خورشید» است؛ چنان که در ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی در باب وجه تسمیه خراسان آمده است که:

خوشا جایا بر و بوم خراسان در او باش و جهان را می‌خور آسان
 زبان پهلوی هر کاو شناسد خراسان آن بُود کز وی خور آسد
 خور آسد پهلوی باشد، خور آید عراق و پارس را خور زو برآید
 خوراسان را بُود معنی خورایان کجا از وی خور آید سوی ایران
 چه خوش نام است و چه خوش آب و خاک است زمین و آب و خاکش هر سه پاک است
 (گرگانی، ۱۳۱۴: ۱۷۱)

از این رو، کاملاً طبیعی می‌نماید که در ذهن و زبان خالد نقشبندی پس از مشاهده روضه رضوی که چه در ظاهر و چه در باطن تداعی کننده نورانیت و روشنی و روشنگری است، واژگانی در این حوزه معنایی، متجلی شده و بسامد بالایی در ابیات شعر او داشته و تشخص سبکی ایجاد نماید. واژگان ترکیباتی چون: «نور گنبد»، «منور»، «شمس»، «زر»، «انعکاس»، «نور دو چشم»، «شرق»، «سایه گستر»، «خورشید»، «کسب نور»، «طی ظلمت»، «صیقل»، «مهر انور»، «نور عصمت»، «نور باطن»، «قرص طلعت»، «اشعه»، «شمس خاور» و «ماه چهارده».

۲-۳-۳. واژگان مربوط به سلسله چهارده معصوم علیهم السلام

در بخش دوم قصیده، کلام شاعر از ظاهر بارگاه فراتر شده و متوجه جایگاه عالی و معنوی صاحب بارگاه و سلسله مبارک امامت می‌شود، از این رو، دایره لغات به کار رفته، همگی در خدمت اشاره به اسامی و صفات چهارده معصوم علیهم السلام و یا اهم وقایعی است که بر آن بزرگان دلالت می‌کند؛ چنان که از حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله با عبارت: «شاه مسند لولاک» یاد می‌کند که تلمیحی است به حدیث قدسی «وَأَنْتَ خَيْرَتِي مِنْ خَلْقِي فَوَعْدَتِي وَ جَلَالِي لَوْلَاكَ مَا خَلَقْتُ الْاَفْلَاكَ وَ لَا الدُّنْيَا وَ لَا الْاَرْضَ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۸) و در ادامه به ترتیب از واژه «خیبر» برای اشاره به حضرت امیرالمومنین علیه السلام، از واژه «عصمت»، برای اشاره به حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، از واژه «زهر»، برای اشاره به شهادت مظلومانه امام حسن علیه السلام و از توصیف «سلطان کربلا» برای ذکر مصایب سالار شهیدان، امام حسین علیه السلام استفاده کرده است. در این میان واژگان «عصمت» و «زهر» و «سلطان» به نوعی تداعی کننده اوصاف و احوال شخص امام رضا علیه السلام نیز است. شاعر توسل به ارواح مطهر ائمه معصومین علیهم السلام را با انتخاب واژگان متناسب تا معصوم چهاردهم علیهم السلام ادامه می‌دهد؛ چنان که

در نهایت، واژه «عدل» را متناسب با حکومت امام عصر (علیه‌السلام) در بیت زیر به کار می‌گیرد.

دیگر به عدل پادشهی کز سیاستش با بره شیرش‌رزه بسی به ز مادر است

۲-۳-۴. واژگان و ترکیبات جدید

یکی از مهم‌ترین معیارها در زیبایی‌شناسی ادبی، قدرت خلاقیت و آفرینش شاعران در ایجاد واژگان و ترکیبات ابداعی است. در واقع، بهره‌گیری شاعر از ترکیب‌های جدید، به شعر تعالی می‌بخشد و آن را از اشعار دیگران متمایز می‌سازد و موجبات تشخیص سبکی را فراهم می‌آورد. این امر از آنجا ناشی می‌شود که مبنای اساسی تغییرات سبکی، دگرگونی در شیوه نگرش شاعر به زبان است. در نتیجه، این نگرش تازه، منشأ پیدایی واژگان و ترکیبات جدید می‌شود. از این رو، فراوانی ترکیبات نو یکی از شاخصه‌های تحولات سبکی محسوب می‌شود. قصیده مورد مطالعه در این پژوهش نیز از این قاعده مستثنا نیست و می‌توان در آن ترکیبات نویی همچون: «نوباوه حدیقه» به جای «میوه و نتیجه» و «خوابگاه» به جای «مدفن» و «زهر داده» به جای «مسموم شده» را ملاحظه کرد.

۲-۴. لایه نحوی

نحو، مجموعه قواعدی است که بر اساس آن چینش کلمات در جملات و ترکیبات زبانی صورت می‌گیرد. به عبارت دیگر، الگوهای نحوی زبان تعیین می‌کنند که واژه‌ها چگونه به یکدیگر پیوند می‌خورند. از این جهت، واکاو لایه نحوی یکی از مهم‌ترین مراحل در سبک‌شناسی لایه‌ای است. از آنجا که امکانات نحوی هر زبان و حوزه اختیار و انتخاب نحوی، محدودترین امکانات است و عملاً بی‌نهایت ترکیب متفاوت کلمات امکان‌پذیر است، دشوارترین آشنایی زدایی در زبان، آن است که در حوزه نحو رخ دهد (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۹: ۳۰). مطالعات سبک‌شناختی، حاکی از آن است که در هر یک از سبک‌ها و انواع ادبی، الگوهای دستوری مشخص به کار می‌رود، چنان‌که فی‌المثل در نمونه‌های نخستین نثر فارسی، طول جمله‌ها کوتاه است و حذف افعال ربطی نسبت به دوره‌های بعدی کمتر صورت می‌گیرد و در نقطه مقابل آن، نثر فنی کاربرد جملات طولانی، بسامد بالایی دارد. این مهم در تعیین سبک شخصی نویسندگان و شاعران نیز مصداق دارد. از این رو می‌توان نتیجه گرفت که قالب‌های نحوی در واقع بیان‌کننده نوع دیدگاه و ذهنیت حاکم بر نویسنده و خالق اثر هستند و با بررسی متغیرهای نحوی می‌توان تا حد زیادی به مشخصه‌های ذهنی خالق اثر پی برد. با این مقدمه، به مهم‌ترین ویژگی‌های نحوی قصیده خالد نقشبندی که موجب تشخیص سبکی آن شده است، می‌پردازیم:

۲-۴-۱. طول جمله‌ها

باید توجه داشت که بین کوتاهی و بلندی جملات در کلام و فضای فکری حاکم بر آن ارتباطی مستقیم وجود دارد. دقت نظر در جملات قصیده مورد بحث، نشان‌دهنده آن است که تا بیت بیستم (نیمی از قصیده)، اکثر جملات، مرکب و در قالب جمله‌های تبعی (پایه و پیرو) آمده است: زوار بر حریم وی آهسته پا نهند کز خیل قدسیان همه فرشش ز شهپر است

این امر، یعنی استفاده از جملات مرکب که نوعی اطناب بلاغی ایجاد می‌کند، معلول ذهنیت توصیف‌گرای شاعر است؛ چراکه بدین وسیله در قالب هر بیت یکی از ویژگی‌های اعجاب‌برانگیز ظاهری و معنوی بارگاه رضوی را به تصویر می‌کشد. از طرف دیگر، در نیمه دوم قصیده، یعنی از بیت:

شاه‌ها به شاه مسند لولاک کز شرف بر تارک شهان اولوالعزم سرور است

تا بیت تخلص، با ۱۴ بیت موقوف‌المعانی مواجه می‌شویم که به لحاظ دستوری، یک جمله بسیار طولانی است که ضمن آن، شاعر به زیبایی هرچه تمام‌تر اوصاف چهارده معصوم (علیهم‌السلام) را در هر بیت ذکر کرده و با آرایه زیبای التفات، روی سخن را متوجه صاحب بارگاه کرده و با واسطه قرار دادن ارواح مقدسه معصومین (علیهم‌السلام)، از ایشان طلب شفاعت می‌کند. این اطناب زیبا و دل‌انگیز که به اقتضای زمان و مکان واقع شده، کاملاً روحیه معنوی و شفاعت‌جو و کمال‌طلب شاعر را پژواک داده است.

۲-۴-۲. زمان افعال

متغیر زمان یکی از نکات اصلی بررسی فعل در ساختار و نحو کلام است. عامل زمان در جمله، نشان‌دهنده میزان فاصله گوینده یا نویسنده با موضوع است. برای مثال، فعل مضارع ارتباط فوری و بی‌واسطه با واقعیت دارد و قطعیت زمان حال بیشتر از زمان گذشته است و ساختارهای مختلف گذشته، به همان نسبت که از حال فاصله می‌گیرد، فاصله گوینده و دیدگاه وی را بیشتر می‌کند (فتوحی رودمعجنی، ۱۳۹۱: ۲۹۱). از این منظر، ردیف «است» در قصیده مورد بحث، تعیین‌کننده این بخش مهم از متغیرهای سبک نحوی است. ملاحظه می‌شود که زمان ابیات قصیده کاملاً در زمان حال بیان شده و حتی ابیاتی که ناظر به شرح حال و اوصاف ائمه معصومین (علیهم‌السلام) است، همگی به صیغه زمان مضارع ذکر شده و قرابت قلبی و باور ذهنی شاعر به موضوعات بیان شده را حکایت می‌کند.

۲-۴-۳. وجه افعال

وجه فعل، صورتی از ساختار فعل است که آن را به اعتبار چگونگی بیان مفهوم آن که خبری را به طور قطعی برساند یا وقوع کاری را با احتمال همراه نماید، یا امری بودن فعلی را برساند (مدرسی، ۱۳۸۷: ۴۴۳). اهمیت وجهیت افعال در لایه نحوی، از آنجاست که جهت‌گیری خاص نویسنده را نسبت به سخنان خود تعیین می‌کند (فتوحی رودمجنی، ۱۳۹۱: ۲۸۵).

بررسی وجهیت افعال در تحمیدیه خالد نقشبندی، حاکی از آن است که از ۶۰ فعل به کار رفته در آن، ۵۶ فعل در وجه اخباری و ۳ فعل در وجه امری و یک فعل در وجه التزامی است. بسامد ۹۰ درصدی وجهیت اخباری، کاملاً حاکی از قطعیت ذهنی و انسجام فکری شاعر در تبیین معارف اهل بیت و به خصوص مقام منیع حضرت امام رضا (علیه السلام) دارد. تحلیل افعال امری به کار رفته نیز جالب است. شاعر در دو مورد اول، حاجیان خانه خدا را به زیارتگاه ایشان توجه می‌دهد و دعوت به نوشیدن از چشمه معرفت رضوی می‌کند:

برگرد حاجیا به سوی مشهدش روان   کاین جا توقفی نه چو صد حج اکبر است
بی طی ظلمت آب خضر نوش بر درش   کاین دولتی است رشک روان سکندر است

آخرین فعل امر به کار رفته مفید معنای استرحام و تقاضاست. شاعر از فعل امر برای بیان تقاضای شفاعت از درگاه امام ثامن استفاده کرده است:

بر «خالد» آرحم که پیوسته همچو بید   لزران ز بیم زمزمه روز محشر است

۲-۴-۴. صدای دستوری

صدای دستوری (نحوی) که در شناسایی سبک نحوی متن ادبی، نقش موثری دارد، رابطه‌ای نظام‌مند و دوسویه میان سبک و اندیشه حاکم بر متن و اندیشه گوینده است. صدای دستوری از یک سو، رابطه میان کنش فعل با عناصر دیگر جمله فاعل، مفعول و ... را بیان می‌کند و از سوی دیگر، در کنار دیگر وجوه فعل مانند زمان، نمود، وجهیت و حالت، رابطه میان سبک و اندیشه گوینده را نشان می‌دهد. معمول‌ترین صداهای دستوری عبارت است از صدای منفعل (جمله‌های با فعل اسنادی و لازم و مجهول) و صدای فعال (جمله‌های حاوی افعال غیر اسنادی و متعدی). کاربرد جملات اسنادی عادی‌ترین عرصه برای بیان صدای دستوری منفعل است (فتوحی رودمجنی، ۱۳۹۱: ۲۹۱-۲۹۵).

از این دیدگاه، در قصیده خالد نقشبندی، اکثریت جمله‌ها اسنادی هستند و در نتیجه صدای دستوری آن‌ها منفعل است؛ چراکه اتخاذ ردیف «است»، همه ابیات را در حالت اسنادی قرار داده و در سایر موارد نیز استفاده از شکل مخفف این فعل در جملاتی مانند: «تو پادشاه دادگری» و «نااهلم و سزای نوازش نی‌ام»، صدای منفعل را در سرتاسر شعر بازتاب می‌دهد. منفعل بودن صدای دستوری در این شعر، نظر به ذهنیت انفعالی و متأثر شاعر در مواجهه با بارگاه و مرقد رضوی، کاملاً طبیعی می‌نماید و منعکس کننده روح و روان مجذوب شده اوست.

۲-۵. لایه بلاغی

سبک همه متون را می‌توان بر اساس فراوانی کاربرد آرایه‌های بلاغی در آن نام‌گذاری کرد. مثلاً بسامد بالای کاربرد تشبیه در یک متن، سبک تشبیهی را شکل می‌دهد و بسامد بالای استعاره، سبک استعاری را به وجود می‌آورد؛ بنابراین آرایه‌های ادبی و صناعات بدیعی، عاملی تعیین کننده در سبک است. اهمیت نقش این عامل در دانش سبک‌شناسی به حدی است که گاهی در سبک‌شناسی سنتی، تعداد و نوع این صناعات در یک نمونه شعر، به تنهایی می‌تواند خراسانی، عراقی و یا هندی بودن آن را مشخص نماید. در سبک‌شناسی لایه‌ای در کنار تعیین میزان کاربرد آرایه‌های بلاغی و لفظی شاخص، تاثیر این آرایه‌ها در انعکاس اندیشه حاکم بر متن نیز مورد تحلیل قرار می‌گیرد. در ادامه بر جسته‌ترین ویژگی‌های بلاغی قصیده خالد نقشبندی را از دیدگاه سبک‌شناختی لایه‌ای بررسی می‌کنیم.

۲-۵-۱. اسناد مجازی و تشخیص

اسناد مجازی را می‌توان از ارکان زبان ادبی و به ویژه شعر دانست؛ چراکه به واسطه این فن مهم علم معانی است که به نوعی مرز عالم واقع در نور دیده می‌شود و با گذر از هنجارهای معمول کلام و به اصطلاح «اغتشاش» در محور همنشینی زبان، کلام شاعرانه ظهور می‌یابد. کاربرد اسناد مجازی عمدتاً موجب پیدایی دو آرایه مهم اغراق و تشخیص در ادبیات است. خالد نقشبندی در چهار بیت قصیده خود از اسناد مجازی بهره برده است که در آن‌ها مسند الیه (مستعار له تشخیص)، بزرگ‌ترین اجرام قابل تصور (خورشید و زمین و ماه) هستند و همگی در مقابل عظمت معنوی بارگاه امام رضا علیه السلام دچار انفعال و تحیر شده‌اند. در اولین بیت از این دست، شاعر ضمن آرایه تشخیص وصف شرمساری را به خورشید اسناد داده است:

وز شرم شمسه های زرش کعبتین شمس در تخته نرد چرخ چهارم به شش در است

در بخش مربوط به واژگان نشان‌دار توضیح دادیم که واژه «شمس» کاملاً با لقب خاص امام (علیه السلام) «شمس الشموس» در ارتباط است. ضمن آنکه آرایه زیبایی جناس بین «شمسه» و «شمس» و نیز تشبیهات تفضیل و مضمربین آن‌ها، بسی بر زیبایی‌های این بیت افزوده است. در بیت دوم با تصویرسازی زیبای دیگری مواجه می‌شویم. در اینجا خورشید به اسناد مجازی، همچون زائری تلقی می‌شود که روشنایی و نورانیت خود را از جمال امام (علیه السلام) کسب می‌کند:

خورشید کسب نور کند از جمال او آری، جزا موافق احسان مقرر است
در بیت زیر، خورشید در کنار ماه به طریق اسناد مجازی و تشخیص، در مقابل نورانیت وجود امام (علیه السلام) دچار انفعال و شرمندگی‌اند:

دیگر به قرص طلعت تو کز اشعه‌اش شرمنده ماه چهارده و شمس خاور است
مسندالیه در اسناد مجازی دیگر، «زمین» است:

تا همچو جان، زمین، تن پاکش به بر گرفت او را هزار فخر بر این چرخ اخضر است

اگر در بیت قبلی خورشید خجل شکوه و زیبایی شمس‌های بارگاه رضوی است، در اینجا کره ارض، بر چرخ گردون فخر می‌فروشد که پیکر پاک امام را در برگرفته است. دقت نظر در این ابیات نشان‌دهنده آن است که شاعر آگاهانه عظیم‌ترین اجرام هستی را موضوع اسناد مجازی قرار داده تا بدین وسیله توسعه ولایت امام را در همه ارکان جهان به تصویر بکشد.

۲-۵-۲. تشبیه

تشبیه یکی از عناصر مهم سازنده دستگاہ بلاغی است که نوع و تعداد آن، بیانگر توانایی سخنور در تصویرگری هنرمندانه است و انفعالات عاطفی شاعر را از عالم ذهن در جهان عینی به تصویر می‌کشد. در قصیده مورد بحث، تشبیهات به کار رفته همگی در خدمت فضای فکری شاعر و در جهت تعظیم و تکریم وجود مقدس امام هشتم و بارگاه قدسی او هستند؛ در واقع شاعر وجود مقدس امام هشتم و حرم ایشان را به عنوان «مشبه»، محور تشبیه قرار داده و بر ارزش‌های معنوی آن‌ها تأکید می‌نماید. مهم‌ترین تشبیهاتی که با این هدف در این شعر ملاحظه می‌شود، عبارتند از:

۱. کاربرد تشبیه مضمرب؛ در بیت:

مرغ خرد به کاخ کمالش نمی‌پرد
بر کعبه کی مجال عبور کبوتر است
حرم امام (کاخ کمال) به جهت تاکید بر هم ارز شمردن به کعبه مانند شده است.

۲. کاربرد تشبیه مرکب؛ در بیت:

از موج فتنه خرد شدی کشتی زمین
گرنه ورا ز سلسله آل، لنگر است
کاربرد بلاغی این نوع تشبیه، تصویرآفرینی از تشبیهات متقارن است. اعتقاد ولایی شاعر مبنی بر این که دوام حیات اهل زمین مرهون وجود مقدس اهل بیت (علیهم‌السلام) است، چنین تصویر زیبایی را آفریده است.

بر «خالد» آر رحم که پیوسته همچو بید
لرزان ز بیم زمزمه روز محشر است
۳. تشبیه مفصل در بیت:

همه ارکان تشبیه در این جا ذکر شده، تا غرض شاعر مبنی بر اطناب در طلب شفاعت برآورده گردد.

۲-۵-۳. تکرار

تکرار یکی دیگر از شگردهای معمول شاعران در افزایش بار موسیقایی و آوایی کلام است و از ارکان زیبایی‌شناسی شعر محسوب می‌شود (وحیدیان کامیار، ۱۳۶۷: ۲۳). از این آرایه می‌توان به عنوان یکی از ابزارهای اساسی برای ایجاد تأکید و افزایش قدرت اثر متن استفاده کرد. تکرار می‌تواند به صورت کلمات و عبارات تکرار شونده در یک بخش متن یا به صورت واژگان و موضوعات تکرار شونده در کل اثر باشد.

بارزترین مورد بهره‌گیری خالد نقشبندی از این شگرد، از بیت:

دیگر به حق آنکه بر اوراق روزگار
بابی زد فتر هنرش، باب خیبر است
آغاز می‌شود که شاعر ضمن برشمردن اوصاف ائمه طاهریین (علیهم‌السلام) بعد از نبی اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، به صورت متوالی ۸ بار از واژه «دیگر» و ۳ بار از واژه «آنکه» برای تاکید بلاغی منظور خود که همانا سوگند دادن حضرت امام رضا (علیه‌السلام) به سلسله معصومین برای شفاعت است، بهره جسته است.

۲-۵-۴. کنایه

کنایه، ساختنی ابداعی در زبان است تا گوینده مفهومی آشنا، اما پر اهمیت را به یاری آن در پرده بازگو کند. از این طریق، ذهن مخاطب درگیر رمزگشایی کلام کنایی شده و از طریق توجه به زمینه فرهنگی که در زیر لایه ظاهری و لفظی عبارات قرار گرفته است؛ پس از درک مراد اصلی گوینده، به التذاذ هنری می‌رسد. اهمیت اصلی این شگرد ادبی و هنری، آشنایی زدایی و جلب توجه مخاطب است (عزیزی، ۱۳۹۱: ۶۵). عمده‌ترین کنایه‌های این قصیده، در اواسط آن آمده است. آنجا که شاعر در صدد است به حضرات معصومین (علیهم السلام) اشاره کند و ترجیح می‌دهد که به جای نام بردن اسامی آشنای حضرات، در قالب کنایه، به اوصاف و احوال ایشان پرداخته و بدین وسیله ذهن مخاطب را متوجه علو مقام آنان نماید. چنان که در بیت:

شاهها به شاه مسند لولاک کز شرف بر تارک شهان اولوالعزم افسر است
با ترکیب کنایی: «شاه مسند لولاک» و «شهان اولوالعزم» به ترتیب از حضرت ختمی مرتبت و انبیاء اولوالعزم یاد می‌کند و در بیت:

آنگه به سوز سینه آن زهر داده‌ای کز ماتمش هنوز دو چشم جهان تر است

به طریق کنایه به حضرت امام حسن مجتبی (علیه السلام) و مسموم شدن ایشان و داغ شهادت آن بزرگوار بر جهان و جهانیان اشاره کرده است. این شیوه، تا ذکر کنایی عدالت حضرت امام عصر (علیه السلام) در آخرالزمان به همین نحو ادامه پیدا می‌کند:

دیگر به عدل پادشاهی کز سیاستش با بره شیر شرزه بسی به ز مادر است

۲-۵-۵. تجاهل العارف

شاعر قصیده خود را با پرسشی بلاغی و متضمن صنعت تجاهل العارف آغاز می‌کند. چنان که در بررسی لایه آوایی، ذکر کردیم، شروع شعر با پرسش بلاغی امری معمول و از فنون مورد استفاده شاعران بزرگ بوده است. یکی از مهم‌ترین اهداف از کاربرد این آرایه، مبالغه در ستایش و اظهار اعجاب و شگفتی است (آق اولی، ۱۳۸۱: ۲۰۸). آغاز کردن قصیده مدحی برای حضرت ثامن الائمه با پرسش بلاغی، شیوه‌ای معمول در میان ارادتمندان حضرتش بوده است؛ چنان که بدیع الزمان فروزانفر، قصیده نغز خود در این باب را به همین سبک آغاز کرده است:

باغ رضوان است اینجا، یا خراسان است اینجا؟ هیچ مشکل نیست دره، کار آسان است اینجا
 کعبه است این یا خراسان، یا بهشت عدن و رضوان؟ هست نعمت، نیست نعمت، روح و ریحان است اینجا
 (فروزانفر، ۱۳۸۲: ۱۷۱)

۲-۶. لایه ایدئولوژیک

ایدئولوژی نظامی از باورها و عقاید است که بیانگر نگرش و زاویه دید یک گروه اجتماعی نسبت به مسائل مختلف است و متن شکل صوری ذهنیت و شخصیت، نویسنده به عنوان جزئی از اجتماع و ارزش‌ها، باورها احساسات و داوروی‌های وی درباره امور است که با ویژگی‌های فکری و وضعیت اجتماعی و نگاه وی رابطه‌ای تنگاتنگ دارد. لایه ایدئولوژیک در واقع همان لایه معنانشناسی متن است که اندیشه‌ها و اهداف مولف را در قالب پیامی کوتاه یا بلند به مخاطب منتقل می‌کند و ممکن است در هر زمینه‌ای از مسائل سیاسی و اجتماعی گرفته تا مسائل مذهبی و عرفانی و صوفیانه مد نظر مولف قرار گیرد. هر اثر ادبی بسته به نوع گفتمان خود، بیانگر جهان بینی، عقاید، باورها و انگاره‌های ذهنی پدیدآورنده خویش است. زبان، هم در بخش واژگان، هم در حوزه صناعات بلاغی و هم از نظرگاه نحو، تحت تأثیر عوامل فرامتنی بسیاری همچون ایدئولوژی است؛ پس طبیعی است که در خوانش یک متن، خواننده بارها با نمودهایی صریح یا مبهم از تأثیرات ایدئولوژی روبه‌رو شود.

ایدئولوژی چه گفتن و چگونه نوشتن را تعیین می‌کند و بر همه لایه‌های کلام، آواها و واژگان و نحو، سیطره دارد» به دیگر سخن، بررسی هر یک از لایه‌های آوایی، واژگانی، نحوی و بلاغی، نشان‌دهنده دریافت کلی و زاویه دید مولف است؛ لذا بر همه جنبه‌های زبان تأثیر می‌گذارد و انعکاس آن در همه عناصر سطوح و لایه‌های زبانی متن، قابل ملاحظه است (فتوحی رودمجنی، ۱۳۹۱: ۳۴۵).

رئوس مضامین ایدئولوژیک قابل استخراج از محتوای قصیده مورد بحث، عبارتند از:

۱. تاکید بر اصل نبوت، با توجه به نام بردن صریح و بالکنایه از حضرات انبیا و حضرت ختمی مرتبت:

بتوان شنید بوی محمد ﷺ ز تربتش مشتق بلی دلیل به معنی مصدر است

و نیز:

شاهها به شاه مسند لولاک کز شرف بر تارک شهان اولوالعزم سرور است

۲. تبیین اصل امامت با توجه به ذکر صریح و بالکنایه اسامی ائمه معصومین در ۱۱ بیت متوالی.

۳. باور خاص به مهدویت، و اشاره به حکومت عدالت مدار امام عصر در آخر الزمان، نظر به بیت:

دیگر به عدل پادشاهی کز سیاستش با بره شیر شرزه بسی به ز مادر است

۴. اشاره به معاد در کنار اصل شفاعت ائمه در پیشگاه الهی، به استناد بیت:

بر «خالد» آر رحم که پیوسته همچو بید لرزان ز بیم زمزمه روز محشر است

علاوه بر موارد فوق که به صراحت چهار چوب فکری و عقیدتی شاعر را بیان می‌کند، دقت نظر در واکاوای لایه‌های پیشین، کاملاً از هماهنگی این لایه‌ها با افکار و عقاید شاعر حکایت دارد. بدین معنا که نظام فکری خالد نقشبندی به استناد داده‌های آوایی، لغوی و نحوی و بلاغی، بر اساس تعهدی عمیق به باورها و عواطف مذهبی اصیل اسلامی بنا شده و قصیده مورد بحث، انعکاسی دقیق از شور و اشتیاق و ایمان فردی ولایت‌مدار در مواجهه با نماد تقدس و معصومیت (حرم امام هشتم) است.

۳. نتیجه‌گیری

قصیده مدحیه خالد نقشبندی خطاب به ساحت مقدس حضرت امام رضا (علیه السلام) واجد امتیازات متعدد زیبایی‌شناختی است که آن را در ردیف بهترین نمونه‌های شعر آیینی قرار داده است. نتایج حاصل از بررسی شبکه‌شناسانه این اثر با رویکرد لایه‌ای نشان‌دهنده آن است که در سطح آوایی، تشخیص این شعر، بهره‌گیری از وزن جویباری مضارع مثنی‌اخر است که غلبه هجاهای بلند و کشیده در این وزن، نغمه‌ای نرم و لطیف را ایجاد می‌کند. همچنین استعلائی آهنگ گفتار در مطلع قصیده به واسطه استفاده از پرسش بلاغی، امتیاز دیگر این شعر در این لایه است. در لایه واژگانی، استفاده از واژگان نشاندار مربوط به زیارت و لقب شمس‌الشموس و ائمه معصومین (علیهم السلام) و خلایقیت در ترکیب‌سازی و کاربرد لغات، تشخیص سبکی ایجاد کرده است. در لایه دستوری (نحوی) استفاده از جملات منفعل اسنادی مهم‌ترین ویژگی سبکی است. در لایه بلاغی، کاربرد صناعی چون اسناد مجازی (تشخیص) و جاهل‌العارف و تشبیه و تشخیص و کنایه در خدمت بیان اعجاب

شاعر در محضر قدس رضوی و مبین اندیشه دینی و ولایی اوست. چنان‌که ملاحظه می‌شود؛ در هر یک از لایه‌های مورد بررسی، برجستگی و تشخیص سبکی در خدمت تبیین لایه ایدئولوژیک شعر است. در واقع خالد نقشبندی از همه ظرفیت‌های زبانی و ادبی شعر فارسی بهره جسته تا بر عقاید و باورهای دینی خود تأکید نماید؛ به گونه‌ای که اندیشه و احساس معنوی حاکم بر این قصیده، یکسره وقف بازگویی ارزش‌های والای دینی همچون توحید ذات باری تعالی و نبوت و امامت و معاد شده است. یافته‌های این تحلیل حاکی از آن است که از لحاظ کمی و کیفی، سهم لایه واژگانی در تشخیص سبکی بیش از سایر لایه‌ها است و در واقع، شاعر با گزینش دقیق القاب و توصیفات مربوط به حضرت امام رضا علیه السلام در کنار اشاره هنرمندانه به اوصاف سایر ائمه معصومین، در عین اظهار احساسات و عواطفی که مبین حب اهل بیت علیهم السلام است؛ جهان بینی مبتنی بر ولایت عام حضرات معصومین را تبیین کرده است.

منابع و مأخذ

- آق اولی، عبدالحسین. (۱۳۸۱). *درر الادب در فن معانی، بیان و بدیع*. جلد ۱. تهران: طبع کتاب.
- ابن شهر آشوب. (۱۹۵۶). *مناقب آل ابی طالب*. ج ۱. نجف: المکتبه الحیدریه.
- امجدی، محی الدین؛ طلوعی آذر، عبدالله. (۱۴۰۰). «شعر سعدی و تاثیر آن بر نامه‌های فارسی مولانا خالد نقشبندی». *مطالعات ایرانی*. شماره ۳۹. صص: ۹-۳۰.
- _____ (۱۴۰۲). «مکتوبات فارسی مولانا خالد نقشبندی و نقش آن در گسترش زبان و ادبیات فارسی در خارج از مرزهای ایران». *متن پژوهی ادبی*. شماره ۹۶. صص: ۱۴۴-۱۴۷.
- بابا مردوخ روحانی. (۱۳۹۱). *تاریخ مشاهیر کرد: عرفا، علما، ادبا، شعرا* (بخش اول). جلد ۱. تهران: سروش.
- بهار، محمد تقی. (۱۳۸۷). *دیوان ملک الشعراء بهار*. تهران: سخن.
- برزگر خالقی محمد رضا؛ نوروز زاده چگینی، وحیده. (۱۳۹۰). «بررسی ساختار عروضی قصاید فارسی». *فنون ادبی*. دوره ۳. شماره ۲. صص: ۱-۱۴.
- چیره، نسرین. (۱۳۹۳). «سبک و موسیقی در آثار مولانا خالد نقشبندی». *بهارستان سخن*. شماره ۲۵. صص: ۱۱۹-۱۴۱.
- _____ (۱۳۹۳). «تجلی آئینا در اشعار مولانا خالد نقشبندی». *مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق*. دوره ۱. به کوشش سیدصادق حسینی اشکوری. صص: ۱۴۳-۱۶۷.
- _____ (۱۳۹۹). «کهن‌الگوها و نقش آن در دستیابی به کمال در غزلیات مولانا خالد نقشبندی». *زبان و ادب فارسی*. شماره ۴۲. صص: ۸۴-۱۱۴.
- رجایی، محمد خلیل. (۱۳۷۹). *معالم البلاغه در علم معانی و بیان و بدیع*. شیراز: دانشگاه شیراز.
- سنایی غزنوی، محدود بن آدم. (۱۳۶۲). *دیوان سنایی*. به تصحیح مدرس رضوی. تهران: سنایی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۹). *موسیقی شعر*. تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس. (۱۴۰۱). *معانی*. چاپ پنجم. تهران: میترا.
- صفای اصفهانی. (۱۳۳۷). *دیوان اشعار حکیم صفای اصفهانی*. به کوشش احمد سهیلی خوانساری. تهران: اقبال.
- عزیزی، محمدرضا. (۱۳۹۱). «زیبایی‌شناسی کنایه‌ها در زبان عربی و فارسی». *ادب عربی*. صص: ۶۵-۹۲.
- فتوحی رودمعجنی، محمود. (۱۳۹۱). *سبک‌شناسی: نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*. تهران: سخن.
- فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۳۸۲). *دیوان بدیع الزمان فروزانفر*. به کوشش عنایت الله مجیدی. تهران: وزارت ارشاد.
- فصیح افندی، ابراهیم. (۱۲۹۲ ق). *المجد التالذ فی مناقب الشیخ خالد*. استانبول: المطبعه العامره.
- محتشم کاشانی. (۱۳۴۴). *دیوان مولانا محتشم کاشانی*. به کوشش مهرعلی گرکانی. تهران: محمودی.
- محسنی نیا، ناصر؛ ابوالقاسمی، محسن؛ صدرایی، رقیه. (۱۳۹۹). «سبک‌شناسی لایه‌ای آثار برجسته عرفانی حکیم ملاعباس علی کیوان قزوینی در دو لایه واژگانی و ایدئولوژیک». *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی* (بهار ادب). شماره ۱۳. صص: ۱-۲۱.

- گرگانی، فخرالدین اسعد. (۱۳۱۴). *ویس و رامین*. به تصحیح مجتبی مینوی. تهران: بروخیم.
- لازنس، پرین. (۱۳۷۶). *درباره شعر*. ترجمه فاطمه راکعی. تهران: اطلاعات.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*. ج ۱۵. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مدرسی، فاطمه. (۱۳۸۷). *از واج تا جمله*. فرهنگ زبان شناسی. تهران: چاپار.
- مدرسی چاردهی، مرتضی. (۱۳۴۷). «قصیده خالد نقشبندی در وصف امام هشتم علی بن موسی الرضا (علیه السلام)». *نامه آستان قدس*. شماره ۳۷. صص. ۷۷-۸۴.
- مظفری، علیرضا. (۱۳۸۱). *خیل خیال: بحثی پیرامون زیباشناسی صور خیال شعر حافظ*. ارومیه: دانشگاه ارومیه.
- معمدی، مهین دخت. (۱۳۶۸). *نقشی از مولانا خالد نقشبندی و پیروان طریقت او*. تهران: پاژنگ.
- نقشبندی کردستانی. (۱۳۲۸). «در وصف مشهد حضرت رضا (علیه السلام)». *اخگر*. شماره ۴۷. صص: ۳۱-۳۲.
- وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۹۵). *بدیع از دیدگاه زیبایی شناسی*. تهران: سمت.
- _____ (۱۳۶۷). *وزن و قافیه شعر فارسی*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

References

- Amjadi, Mohiuddin; Tolui Azar, Abdollah. (2021). «The Poetry of Sa'di and its Influence on the Persian Works of Mawlana Khaled Naqshbandi.» *Iranian Studies*, No. 39, pp. 9-30. [in Persian]
- _____, _____. (2023). «Persian Writings of Mawlana Khaled Naqshbandi and their Role in the Expansion of Persian Language and Literature Beyond the Borders of Iran.» *Matn-e Pazhuhi-ye Adabi*, No. 96. pp. 124-147. [in Persian]
- Aqh Owla, Abdolhossein. (2002). *Dorar-ol-Adab dar Fann-e Ma'ani, Bayan va Badi*. Vol. 1. Tehran: Teb-e Ketab. [in Persian]
- Azizi, Mohammad Reza. (2012). «The Aesthetics of Allusions in Arabic and Persian Languages.» *Arabic Literature*, pp. 65-92. [in Persian]
- Baba Mardoukh Rouhani. (2012). *Tarikh-e Mashahir-e Kord: Orfa, Olama, Odaba, Shoara (First Part)*. Vol. 1. Tehran: Soroush. [in Persian]
- Bahar, Mohammad Taqi. (2008). *Divan-e Malek osh-Sho'ara Bahar*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Barzegar Khaleghi, Mohammad Reza; Norouz Zadeh Chegini, Vahideh. (2011). «An Investigation into the Prosodic Structure of Persian Odes.» *Literary Techniques*, Vol. 3. No. 2. pp. 1-14. [in Persian]
- Chireh, Nasrin. (2014). «Style and Music in the Works of Mawlana Khaled Naqshbandi.» *Bahar-estan-e Sokhan*, No. 25. pp. 119-141. [in Persian]
- _____, _____. (2014). «The Manifestation of Anima in the Poetry of Mawlana Khaled Naqshbandi.» *Proceedings of the First International Conference on the Common Heritage of Iran and Iraq*, Vol. 1. Edited by Seyyed Sadegh Hosseini Ashkuri. pp. 143-167. [in Persian]
- _____, _____. (2020). «Archetypes and their Role in Achieving Perfection in the Ghazals of Mawlana Khaled Naqshbandi.» *Persian Language and Literature*, No. 42. pp. 84-114. [in Persian]
- Faseeh Afandi, Ibrahim. (1894). *Al-Majd al-Thani fi Manaqib al-Shaykh Khaled*. Istanbul: Al-Matbah al-Amrah. [in Arabic]

- Foruzanfar, Badi'oz Zaman. (2003). *Divan-e Badi'oz Zaman Foruzanfar*. Edited by Enayatollah Majidi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- Fotouhi Roodmajani, Mahmoud. (2012). *Stylistics: Theories, Approaches and Methods*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Gorgani, Fakhruddin As'ad. (1935). *Vis o Ramin*. Edited by Mojtaba Minovi. Tehran: Boroujhim. [in Persian]
- Ibn Shahr Ashub. (1956). *Manaqib Al Abi Talib*. Vol. 1. Najaf: al-Maktabah al-Haydariyah. [in Arabic]
- Lawrence, D. H. (1997). *About Poetry*. Translated by Fatemeh Rakei. Tehran: Ettela'at. [Translated to Persian]
- Majlesi, Mohammad Baqir. (1403 AH). *Bihar al-Anwar*. Vol. 15. Beirut: Mu'assasat al-Wafa'. [in Arabic]
- Modarresi Chahardehy, Morteza. (1968). «Khaled Naqshbandi's Ode in Description of Imam Reza (PBUH).» *Nameh-ye A'stan-e Quds*. No. 37. pp. 77-84. [in Persian]
- Modarresi, Fatemeh. (2008). *From Phoneme to Sentence: Culture of Linguistics*. Tehran: Chapar. [in Persian]
- Mohseni Nia, Naser; Abolghasemi, Mohsen; Sadraei, Roghayeh. (2020). «Layered Stylistics of Hakim Mulla Sadra's Prominent. [in Persian]
- Mohseni Nia, Naser; Abolghasemi, Mohsen; Sadraei, Roghayeh. (2020). «Layered Stylistics of Hakim Mulla Sadra's Prominent Mystical Works in Two Layers: Lexical and Ideological.» *Sabk Shenasi-ye Nazm o Nasr-e Farsi (Bahar-e Adab)*. No. 13. pp. 1-21. [in Persian]
- Mohtasham Kashani. (1965). *Divan-e Mawlana Mohtasham Kashani*. Edited by Mehr Ali Gorgani. Tehran: Mahmudi. [in Persian]
- Mo'tamedi, Mahin Dokht. (1989). *A Portrait of Mawlana Khaled Naqshbandi and the Followers of His Path*. Tehran: Pajang. [in Persian]
- Mozaffari, Alireza. (2002). *Kheyli-e Khayal: A Discussion on the Aesthetics of Imagery in Hafez's Poetry*. Urmia: Urmia University. [in Persian]
- Naqshbandi Kordestani. (1949). «In Description of the Shrine of Imam Reza (PBUH).» *Akhgar*. No. 47. pp. 31-32. [in Persian]
- Rejaee, Mohammad Khalil. (1999). *Ma'alem-ol-Balaqeh dar Elm-e Ma'ani va Bayan va Badi'*. Shiraz: Shiraz University. [in Persian]
- Safa Esfahani. (1958). *Divan-e Ash'ar-e Hakim Safa Esfahani*. Edited by Ahmad Sohayli Khan-sari. Tehran: Eqbal. [in Persian]
- Sanai Ghaznavi. (1983). *Divan-e Sanai*. Edited by Modarres Razavi. Tehran: Sanai. [in Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (1999). *Music of Poetry*. Tehran: Agah. [in Persian]
- Shamisa, Siroos. (2022). *Ma'ani*. 5th Edition. Tehran: Mitra. [in Persian]
- Vahidian Kamiar, Taghi. (2016). *Badi' from an Aesthetic Perspective*. Tehran: Samt. [in Persian]
- .(1988). *Meter and Rhyme in Persian Poetry*. Tehran: Center for University Publications. [in Persian]